

Bán Gergely Károly

Területi különbségek a trianoni Magyarország területén a 20. század első felében

–
Módszertani modell

Az elmúlt években előtérbe kerültek a hazai területi különbségeket célzó fejlettségi, életminőségi vizsgálatok. Számos tanulmány,¹ illetve egy külön kötet² jelzi ezen kérdéskör fókuszpontba kerülését. Ennek hátterében több tényező is húzódik. Egyrészt a téma interdiszciplinaritása, amely lehetővé teszi a történettudomány, a közgazdaságtudomány, a geográfia és a statisztika ötvözését. Továbbá lényeges folyamat a napjainkban lejátszódó digitális forradalom is, amely leginkább az adatbázis-építésben és az eredmények vizualizációjában mutatkozik meg a történészek körében. Részben még a történeti hálózatkutatás előretörését is megemlíthetjük hazai szinten,³ mivel a fejlettségi vizsgálatok alapjait valamennyi esetben adatbázis(ok) jelenti(k), akárcsak a hálózatkutatás vonatkozásában, így gyakran alakulhat ki átfedés a két témakör között.

A fejlettségi vizsgálatom célja, hogy a 20. század első felére vonatkozóan egy dinamikus képet alkossak a hazai életminőség vonatkozásában. Többek között a regionális különbségek és a határmentiség vizsgálatára fókuszálva. Ezáltal lehetőség nyílik többek között a trianoni békeszerződés középtávú hatásainak a vizsgálatára, illetve a korábbi eredmények⁴ összekapcsolására. Azaz, mint az előhívóba mártott fényképlapok, úgy árnyalódhatnak, színesedhetnek tovább Trianonról és a 20. század első feléről eddig alkotott képeink. Ezen célokat – mint egyfajta lehetséges narratívát – kvantitatív forrásokra és komparatív módszerekre alapozom.

Jelen dolgozatom során leginkább a kutatás módszertani hátterét igyekszem előtérbe helyezni, és majd egy későbbi munkámban teszek kísérletet az eredmények komplex, szintetizáló elemzésére. A fejlettség néhány aspektusának bemutatása megkerülhetetlen a témából adódóan, viszont a fejlettség és modernizáció átfogó historiográfiai és tudományelméleti részletezésétől jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt eltekintenek.

A fejlettség kérdésköre

Mit értünk fejlettség alatt? Mitől válik fejletté vagy éppen elmaradottá egy térség vagy egy társadalom? Ez és ehhez hasonló kérdések joggal merülhetnek fel az olvasóban és kutatókban egyaránt. Az a dichotómia áll fent jelen esetben, hogy kielégítő és egyértelmű

¹ Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001.; Husz 2002.; Nemes Nagy–Jakobi 2003.; Rechnitzer–Smahó 2005.; Csité–Németh 2007.; Józán 2008.; Garami 2009.; Malatynszki 2010.; Farkas 2012.; Szilágyi 2016.; Uő. 2018.; Demeter 2018.; Uő. 2019.; Pénzes 2018.

² Demeter–Szulovszky 2018.

³ 2018-ban megrendezésre került a Szegedi Információtörténeti Műhely és a Sic Itur ad Astra Műhelykonferenciája *Hálózat, Információ, Történelem* címmel. Továbbá a 2020 őszi megjelenő Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv (MGtÉ) tematikája is *Hálózat és Hierarchia* címet visel, amely szintén a történeti hálózatkutatások előtérbe kerülését jelzi. Végezetül pedig hazai szinten az egyik legkiemelkedőbb társadalomtörténeti egyesület – Hajnal István Kör – 2021. évi konferenciáját is a tervek szerint a hálózatkutatás köré fogja szervezni.

⁴ Demeter Gábor: OTKA K111766; Szilágyi 2018.

definícióval nem találkozunk a fejlettség vonatkozásában. Számos megközelítés van jelen, amelyek leginkább az előrehaladással, növekedéssel vagy akár a modernizációval azonosítják ezen fogalmat, de egzakt módon nem találunk megkérdőjelezhetetlen választ arra, hogy mitől válik fejletté egy térség. Tudniillik beszélhetünk gazdasági és társadalmi fejlettségről is. Jóllehet e két meghatározást külön is szokás kezelni, azonban szorosan össze is tartoznak, és egymásra hatást gyakorolnak. Nem kérdés, ha egy fejlett gazdaságról beszélünk, akkor ott nagy eséllyel a társadalmi életkörülményekre is kivetül a magas fejlettségi szint, és fordítva is. Ezen munkám során e két meghatározást egyben fogom kezelni az érthetőség szempontjából. Továbbá a fogalmi konszenzus hiányából adódóan és az eltérő értelmezések következtében jelen dolgozatomban a fejlettség, modernizáció és életminőség kifejezések közül a fejlettséget igyekszem alkalmazni következetes módon.

Folytatva a gondolatmenetet, hogyan lehet átültetni egy recens fejlettségi vizsgálatot a történeti térbe és időbe? Úgy vélem, egy lehetséges megközelítési út lehet, ha a jelen tudományos eszközeit – gondolok itt a módszertani számításokra, eljárásokra – átültetnénk az adott történeti térbe és időbe úgy, hogy mindeközben tájékozódunk az adott korszak fejlettségi indikátorairól és forrásairól. A történelmi korokra visszatekintve a gazdasági fejlettségnél megkerülhetetlen – legalább említés szinten – a centrum-periféria elmélet, amelynek alapját Immanuel Wallerstein dolgozta ki, munkája magyar nyelven 1983-ban látott napvilágot.⁵ Az elmélet egyik fontos sajátossága, hogy a centrumterületek fejlődése sok esetben jelentékeny mértékben a periféria rovására történik. Továbbá Wallerstein munkájában azt is leírja, hogy az utóbbi évtizedekben (vagy akár évszázadban) a modernizáció folyamata a periférián lévő társadalmakban a megkésettség következményeinek felszámolására irányuló törekvésként jelent meg. Vélhetően ezen feltevés alapozhatta meg a később elterjedt nézetet, amely szerint a modernizáció párhuzamba állítható a nyugatiasodással, azaz a fejlett tőkés társadalmak gazdasági eszközeinek az exportálásával.⁶ Ebből következtethető az a tézis, hogy a fejlődés iránya lineáris és valamennyi társadalom, állam ugyanazt a gazdasági utat járja be, amely végén egyazon fejlettségi szintet érhetik el az idő függvényében. Azonban ez korántsem ilyen leegyszerűsített folyamat, erre jó példák a volt gyarmati országok, amelyek közül csak kevés járta/járhatta be az anyaország-hoz hasonló gazdasági fejlődés útját. *„Ezekben a társadalmakban az európai centrumtól, sőt az egész kontinenstől eltérő kultúra, hagyományrendszer, a gazdaság- és társadalomszerkezet sajátosságai a kolonizáció periódusában egyrészt sok tekintetben érintetlenül maradtak. Másrészt viszont egyes európai intézmények éppen úgy gyökeret vertek, mint ahogyan kibontakozott egy sajátos nyugati típusú elit is.”*⁷ Tehát napjainkra már világos, hogy a fejlődés ilyen mechanikus módon nem értelmezhető. Az egyvonalú fejlődés megkérdőjelezhető.

A második világháborút követő időszakra volt jellemző, hogy egyre inkább előtérbe kerültek a gazdasági fejlettség értelmezésével, mérésével kapcsolatos kérdések. A második világháború okozta társadalmi, gazdasági és politikai változások következtében többek között olyan kérdések kerültek fókuszpontba, hogy vajon lehet-e a társadalom állapotát, életminőségét, illetve szélesebb értelemben vett fejlettségét egyetlen mutatószámmal mérni és jellemezni. 1954-től kezdődően terjedt el az egy főre jutó GDP,⁸ amelyet eleinte

⁵ Wallerstein 1983.

⁶ Kulcsár 2009. 377.

⁷ Uo. 377–378.

⁸ Gross Domestic Product (GDP): bruttó hazai termék. Farhad Noorbakhsh szerint a GDP, mint a fejlettség (az életszínvonal mérésének) fajlagos mutatója egy 1954-es ENSZ-jelentésben szereplő ajánlás nyomán terjedt el általánosan. Noorbakhsh 1998. 517.

olyan komplex mutatónak tekintettek, amely nemcsak az adott társadalom gazdasági fejlettségét, hanem jólétét is tömören kifejezte. Ezzel párhuzamosan természetesen más igények is megjelentek, mivel nem volt teljes egyetértés a GDP mutató jelentésével, alkalmazhatóságával kapcsolatban. Egyfajta árnyaltabb, többdimenziós társadalmi jelzőszámrendszerek kidolgozása vette kezdetét. Mondván a társadalmak jólétének és egyben egyenlőtlenségének a komplex vizsgálata egy bonyolult sokdimenziós térben formálódik, és számos mennyiségi, illetve minőségi tényező együttes hatása formálja azt. Következésképpen ezen széles tartományt átfogó társadalmi-gazdasági differenciáltságot nem lehet egyetlen tényező köré csoportosítani, és főleg nem egyetlen mérőszámra alapozva megragadni.⁹

HDI mint fejlettségi mutató

A fejlettség mérésével kapcsolatosan több megközelítés is kialakult az idők során. A fentebb említett GDP egyfajta „ellenpárjaként” többdimenziós kompozit indikátorok kialakítása is előtérbe került.¹⁰ Ennek egyik legismertebb példája a HDI.¹¹ A mutatót 1990-ben dolgozták ki az ENSZ Fejlesztési Programjának munkatársai azzal a céllal, hogy a különböző államok humánfejlettségét mérni és egyben összehasonlítni is lehessen.¹² A HDI három összetevő köré csoportosul: az *életbőssz*, az *oktatásban megszerzett tudás* és az *életszínvonal* számtani átlaga köré. Az élethossz a születéskor várható átlagos élettartamból, az iskolázottsági szintet az írni-olvasni tudók súlyozott arányából, illetve az alsó-, közép- és felsőfokú iskolázottságból (a megfelelő korosztályhoz viszonyítva) számítják ki. Az életszínvonal esetében pedig az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson mért GDP-t használják.¹³ Ebből jól látható, hogy egy gazdasági mutató (GDP/fő) túl két társadalmi jellegű mérőszám is helyett kapott a számítási módszerben egyfajta ellensúlyként.

A HDI-mutató számos módosításon esett át (pl.: 1991, 1999) és sok esetben bírálták is.¹⁴ Viszont kritikailag vizsgálva ki lehet jelteni, hogy a HDI és az ehhez hasonló kompozit indikátorok tényleges szakmai igényeket elégitenek ki. Ezen mutatók egyfajta légitóként jelenítik meg egy adott régió, adott pillanatban felvett általános fejlettségi kontúrjait. Bár ezen komplex mutatók által tükrözött – gyakran leegyszerűsített – „képzalkotás” hátránya is egyben, mivel a hangsúly könnyen átkerülhet a kompozit mutatók által tükrözött, leegyszerűsített képre. Másképp fogalmazva, magával vonhatja a leegyszerűsített értékrenden alapuló látásmódot, közgondolkodást. Azonban mindezek ellenére napjainkban az egyik legelfogadottabb fejlettségi mérőszám, amely jelentősége abban is megnyilvánul, hogy e mutató módszertanához meglehetősen közel esnek a településfejlettségi vizsgálatok megközelítései.¹⁵

⁹ Andorka–Kulcsár 1975. 459–461.

¹⁰ Husz 2001. 73–76.

¹¹ HDI (human development index): humán fejlettségi index.

¹² Szilágyi 2018. 255.

¹³ HDR 1990. 109. Vö. Nemes Nagy 2009. 301–305.; Tomka 2011. 187–194.

¹⁴ Szilágyi 2018. 256.

¹⁵ Harcsa 2015. 465.

Hazai szinten történeti kontextusban ismereteim szerint eddig három munkában¹⁶ használták fel a HDI módszertanát Magyarország térségeire vetítve. Faragó Tamás történeti demográfiai vizsgálatában a HDI-módszer 20. század első felére vonatkozó átültetésére fókuszál. Meglehető módon a jövedelmi/pénzügyi adatokat a 14 éven felüli keresők arányával pótolja. Az eredmények értelmezése, jelentésadása bizonyos kérdéseket vethet fel, viszont módszertanilag izgalmas, ahogy a szerző demográfiai adatokra alapozza a történeti HDI-vizsgálatát.¹⁷ Időben következő vizsgálat Szilágyi Zsolt nevéhez fűződik, módszertani modellje a leginkább fedésbe hozható a recens társadalomtudományok által elvárt HDI-vizsgálatokkal. Szilágyi történeti vizsgálata szintén a 20. század első felére fókuszál (1910 és 1930) és két – a maga nemében – jelentős módszertani újítást is tartalmaz. Egyrészt a szerző részletes vizsgálata alapján a várható élettartamot a nyers halálozási arányszámmal, míg az egy főre jutó GDP-adatokat a településszintű adókkal helyettesíti.¹⁸ Végezetül pedig Tomka Béla munkája¹⁹ mellett sem mehetünk el a HDI vonatkozásában. Nicholas Crafts adatait²⁰ felhasználva végzett európai összehasonlítást. Crafts adataiból hiányzott a hazánkra vonatkozó pénzügyi mutató, amelyet Tomka pótolt 1910-es adatok alapján. Így lehetővé tette Magyarország HDI összevetését a különböző – nyugat- és észak-európai – országokkal szemben. Az összevetésből kirajzolódik, hogy 1913-ban az ország jóval rosszabb helyzetben volt az európai összevetésben, mint a következő évtizedekben. A fentebb említett megközelítések számából is kirajzolódik, hogy a HDI-vel kapcsolatos történeti vizsgálatok még gyerekcipőben járnak, viszont úgy vélem, hogy a 20. század különböző fordulópontjainak, illetve társadalmi-gazdasági változásainak az árnyaltabb megértéséhez elengedhetetlen a folyamatok új szemszögből való megvilágítása.

Módszertani modell

A fentebb említettek közül kirajzolódik, hogy alapvetően a HDI és a különböző fejlettségi mutatók elsődleges célja az államok összehasonlíthatósága. Tehát az adatok országos szinten kerülnek rögzítésre és ezáltal elemzésre is. Így a határokon belüli területi különbségek eltűnnek és meghatározásuk ezáltal lehetetlen. Viszont jelenlegi munkám során egy meghatározott államot helyezek górcső alá, és a határokon belüli területi egyenlőtlenségekre – vagy éppen egyenletességekre – kívánok rávilágítani. Ehhez mindenféleképpen a léptékváltás mellett kellett döntenem, és az adatfelvételt az aggregálás reményében a lehető legkisebb szintre (településszint) levinni. Ezáltal olyan változókat kellett konstruálnom, amelyek községszinten elérhetőek a vizsgálatba bevont időmetszetekre.

Kutatásom során két időmetszetben végeztem el a fejlettségi vizsgálatot (1910 és 1941). Ennek hátterében több tényező is áll. A legfontosabb, hogy a vizsgálat Trianon középtávú hatására igyekszik fényt deríteni. Ehhez egy lehetséges megoldás az eszményi 1910-es népszámlálás, amely a boldog békeidők egyik reprezentatív éve. Továbbá ezen népszámlálási esztendő mellett a kellő mennyiségű és minőségű településszintű adatok is szólnak. A vizsgálat zárómetszeténél már nehezebb dolgom volt. Végül az 1941-es népszámlálási esztendőre esett a választásom. Mivel az 1920-as és 1930-as népszámlálások

¹⁶ Faragó 2007.; Szilágyi 2018.

¹⁷ Faragó 2007. 176–179

¹⁸ Szilágyi 2018. 266–280.

¹⁹ Tomka 2011. 199.

²⁰ Crafts 2002. Vö. Crafts 1996.

túl közel helyezkednek el a békeszerződés évéhez, ezért alkalmazásuk módszertanilag kérdőjeles egy középtávú vizsgálat vonatkozásában, illetve az 1920-as népszámlálás adatai a vándormozgalom miatt igen megkérdőjelezhetőek, továbbá a déli vármegyék lakosságra vonatkozó adatai felvételénél is akadtak problémák. Az ország déli területei 1921 augusztusáig szerb megszállás alatt álltak, így többek között Pécsset is csak később (novemberben) tudták megtartani a népszámlálást, amely által torzultak az 1920-as népszámlálás adatai. A négy délvidéki megye területén a népszámlálás csak a szerb megszállás alóli felszabadulás után, mégpedig az 1920. december végi állapot szerint ment végbe.²¹ Ennek tudatában kellő forráskritikával kell élnünk ezen régióra (déli vármegyék) vonatkozó 1920-as lélekszámok esetében. Az 1930-as népszámlálás ellen pedig a gazdasági világválság hatása szól, amely ekkor még csak részben érezte hatását, azonban egy fejlettségi vizsgálat során már jelentős torzítást idézhet elő. Végezetül pedig mivel munkám során középtávú változások vizsgálatát céloztam meg – amelybe a fentebb említett két időmetszet nem, vagy csak kérdésesen fért volna bele –, ezért minden torzító elemével együtt az 1941-es népszámlálást választottam záróköként, amely mellett – többek között – a census teljességét és zavartalan lebonyolítását is megtaláljuk. Bár meg kell említenem, hogy a világháború hatásai is jelentkezhetnek ezen összeírásokban.

A vizsgálati tér kialakítása is jelentős kérdéseket vetett fel bennem a kutatás során. Mely határokat vegyem figyelembe munkám során? A történeti Magyarország határait, a trianoni országhatárokat, vagy a revízió lépcsői által visszacsatolt területekkel bővült 1941 végi határokat? Végül a trianoni határokat vettem alapul, és annak településhálózatát vontam be a vizsgálatba. Ennek hátterében több tényező is húzódik. A történeti határok azért nem voltak tarthatóak, mivel a trianoni békeszerződést követően az utódállamok, illetve a szomszédos országok eltérő időkből²² és eltérő módszertannal végeztek népszámlálásokat, tehát az összeírásokat nehezen lehetett volna egységesen alkalmazni a történeti határookra kivetítve. Az 1941/42-es határoknál pedig a következő aggályok merültek fel: egyrészt a visszacsatolt területekre nem minden kutatásba bevont mutató volt elérhető (bár proxy mutatókkal lehetséges a pótlás), másrészt felmerült bennem azon kétely, hogy olyan területeket hasonlítok össze két időmetszetben, amelyek csupán tíz évig (illetve bizonyos régiók tíz plusz három évig) voltak az országhatárokon belül. Másképp fogalmazva: az 1938 és 1941 között visszacsatolt területek hozzávetőleg húsz esztendőig voltak valamely környező állam közigazgatási egységében, ezáltal vélhetően egy más „fejlődési” utat járhattak be. Azonban úgy vélem, épp e sajátosság további kutatásokat és releváns proxy mutatók felkutatását teszi szükségessé a visszacsatolt területek vonatkozásában. Ennek érdekében két részre bontottam a vizsgált teret: trianoni határookra és visszacsatolt területekre. Tehát egy részvizsgálatot is tervezek elvégezni a „revíziós” területekre.

A változók vonatkozásában az ENSZ által elfogadott és egyben kidolgozott módszertant vettem alapul, a HDI (human development index) mutatót. Ezen több komponensű mutató az elmúlt évtizedben széles körben elterjedt a társadalomtudományok körében. Gondolok itt többek között a szociológiára, közgazdaságtudományra és a geográfiára, vagy akár a politikatudományra. Ezáltal napjainkban ez az egyik legnagyobb népszerűség-

²¹ 1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Előszó.

²² Németország (Ostmark): 1939; Szlovákia: 1940; Románia: 1941; Szerbia: 1940; Horvátország: 1941.

gel rendelkező számítási módszer, ha több régió/állam fejlettségét szeretnénk összehasonlítani. Ezt többek között jól reprezentálja a JSTOR-ban elvégzett keresésem, ahol közel 4990 találatot hozott a HDI keresőszóval lefuttatott keresésem. Tény, hogy vannak hibái és sokan²³ kétségbe vonják a használhatóságát, de jelenleg ennél relevánsabb mutatóról nem tudunk a fejlettség vonatkozásában. A HDI egy 1990-ben kidolgozott fejlettségi összehasonlító vizsgálatokat célzó számítási módszer, amely három alapvető egység: a születéskor várható élettartam, az iskolázottsági mutató és a GDP, mint pénzügyi mutató köré csoportosul. Tehát ezek alapján három változót alakítottam ki, és ezekre alapoztam a vizsgálatomat. Továbbá elemzési szempontokat szolgálva rögzítésre került a települések lakóházainak falazati minősége és a települések lakosainak korösszetétele nemekre bontva, illetve a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező lakosokat is számba vettem. Az adatgyűjtés és az adatrögzítés eleinte nehézségekbe ütközött. Nem volt zökkenőmentes olyan változókat találnom, amelyek módszertanilag megfeleltethetők egy modern fejlettségi számítás változóinak.

Az iskolázottságra vonatkozó adatok részben elérhetőek voltak a 20. század első felére. Azért részben, mert a különböző osztályokat végzetek számszerű községsoros adatai csupán az 1941-es esztendőre érhetőek el a két időmetszetből, viszont az írni-olvasni tudók aránya mindkét évre elérhető településszinten. Ki kell emelnem, hogy míg 1910-re differenciáló tényezőként jelenik meg az analfabetizmus, addig 1941-re már kevésbé szóródnak az értékek, mivel eddigre az írni-olvasni tudók aránya jelentősen növekedett 1910-hez képest. Viszont ahhoz, hogy komparatív módszerekkel vizsgálni lehessen a két időmetszet közötti változásokat, elengedhetetlen az azonos módszertan alkalmazása. Így egyfajta kényszerpálya is volt kizárólag az írni-olvasni tudók arányának bevonása.

A HDI-módszertan másik két változója esetében már lényegesen összetettebb problémákkal szembesültem. A két változó közül – a születéskor várható élettartam és a vásárlóerő-paritáson mért GDP – egyik sem érhető tetten a 20. század első felére. Ennek következtében úgynevezett proxy változókat kellett keresnem, amelyek megfeleltethetők a fent említett két recens változónak. Előbbire a szakirodalom alapján²⁴ a nyershalálzási arányszám bizonyult releváns megoldásnak, mivel településszinten nem publikáltak várható életkorra vonatkozó adatokat, és jelen helyzetben kivitelezhetetlen volt a vizsgált 3478 település valamennyi lakosának az anyakönyvi vizsgálata. Még a csecsemőhalandóság merülhet fel egyfajta lehetséges útként, viszont az sem volt járható út, mivel az arra vonatkozó adatok csupán a századelőre érhetőek el. Így az 1941-es időmetszetről nem alkalmazható. A nyershalálzási arányszám módszertanilag elfogadható kiszámításához valamennyi vizsgálatba bevont település 10 esztendőre visszavezetett évenkénti elhunytak számát kellett rögzítenem. Ennek jelentősége a torzítások kiszűrésében rejlik, mivel előfordulhat, hogy éppen az 1941-es esztendőben bizonyos tényezők következtében jóval többen – vagy éppen kevesebben – hunytak el, mint az azt körülvevő években. Az egy évtizedre visszanyúló átlag halálzási szám (1932–1941) és a lakosság szám (1941) felhasználásával kiszámíthatóvá vált valamennyi település nyershalálzási arányszáma 1941-re. Korábbi vizsgálat alapján a kapott arányszám korrelál a csecsemőhalandósággal, ami szintén pozitív kapcsolatban áll a várható élettartammal.²⁵ Így lehetőség nyílt ezen proxy

²³ Husz 2001. 73–76. Vö. Garami 2009. 281–284. Vö. Szilágyi 2018. 256–267.

²⁴ Szilágyi 2018. 266–269.

²⁵ Uo. 269.

mutató alkalmazására. A pénzügyi mutatónál egyértelműen el kellett engednem a vásárlóerő-paritás²⁶ tényezőjét, mivel egy adott országra vonatkozik a vizsgálatom, nem pedig különböző államokra. A GDP helyett egy olyan településszintű pénzügyi mutatót kellett keresnem, amely valamennyi település esetében tetten érhető a vizsgált időmetszetekre. Gál Zoltán alapján²⁷ a pénzintézetek betétállományát vettem alapul első körben. Ám e periódust illetően gondot okoz a hazai pénzintézetek körében megfigyelhető fiókosítás. A fiókosítás során nagyszámú vidéki városba kerültek bizonyos pénzintézetek alfiókjai. Ennek következtében előfordulhatott, hogy az úgynevezett alfiókok pénzügyi adatait a központi fiókoknál rögzítették. Ez lehetetlenné tette a betétállomány fiók- és településszintű vizsgálatát. Ezt követően egy másik pénzügyi mutató került a kutatás fókuszába, a jelzáloghitelek. E mutató viszont kizárólag a törvényhatósági jogú városokban és a megyei jogú városok esetében került összeírásra. Tehát jelen esetben is maguk a történeti források okozták a fő gondot. Ezen a ponton meg is jegyezhető, hogy 1941-ből nem rendelkezünk olyan mennyiségű és minőségű adatforrásokkal, mint a századelőn – gondolok itt többek között Thirring Gusztáv 1912-es munkájára, amelyben még meteorológiai adatokat is rögzítettek a városok esetében. A pénzügyi mutatók esetében a megoldást a településadók bevonása jelentette.²⁸ Egyfajta lehetséges útként jelent meg Szilágyi Zsolt fentebb említett módszertana, az úgynevezett FHIT-mutató bevonásával. A módszer alapja, hogy egy korabeli GDP-helyettesítő indexet konstruál meg, amely a korabeli adók felhasználásával jön létre. A szerző kifejti, hogy az elsőre ígéretesnek tűnő községi és városi pótdadó azonban erre alkalmatlannak bizonyult. Ennek több oka is van. Először is eltérő számítást használtak a városok, illetve a falvak esetében. Továbbá a pótdadó a községi költségvetésből hiányzó rész pótlására szolgált, ezt a neve is hűen tükrözi. Így előfordulhatott, hogy egyes településeken nem is vetették ki, más településeken pedig az adók nagy százalékát tette ki. Amennyiben nem a pótdadót választjuk, hanem a pótdadó kivetéséhez alapul szolgáló állami adók összegét, már lényegesen használhatóbb mutatóhoz jutunk. Ezt a pénzügyi mutatót tehát Szilágyi négy adóalapról és több számítást követően hozta létre. A következő állami adókból tevődik össze az FHIT-mutató: földadó, házadó, társulatiadó és a tantième adó.²⁹ A pótdadó kivetésének többféle verziója is jelen volt a 20. század első felében, továbbá Szilágyi is elismeri, hogy vannak a felhasználásának korlátai, viszont a községszintű GDP-mutató településadó felőli megközelítése hazai téren egy innovatív és további kutatásokat elősegítő módszer. Az FHIT-mutató esetében fontos megemlítenem, hogy jogi városokra vonatkozóan nincsenek adataink 1940-ből, csupán községekre, így a hiányzó városokra vonatkozó értékeket 1939-ből pótoltam. E kidolgozott módszertan segítségével lehetőség nyílt a lélekszám bevonása után arra, hogy a vizsgált települések egy főre jutó FHIT-értékét megállapítsam, és a GDP-t helyettesítem vele. Így létrejöhett a fejlettségi vizsgálat három változója:

v1: nyers halálozási arányszám

v2: írni-olvasni tudók aránya

v3: FHIT-mutató

²⁶ A vásárlóerő-paritás (purchasing power parity) egy közgazdasági módszer, amely lehetővé teszi az egyes országok közötti árkülönbségek mérését. Továbbá a különböző államok eltérő valutái értékének az összehasonlítására is szokás használni.

²⁷ Gál 1997. Vö. Gál 2006.

²⁸ Szilágyi 2018.

²⁹ Uo. 273–280.

Az adatbázist a teljes trianoni településhálózatra készítettem el, tehát községsoros adatokkal dolgoztam. Ennek háttérében az húzódik, hogy jelentős közigazgatási változások történtek a két végpont között, tehát az összehasonlíthatóság érdekében járási szintre kell aggregálni az adatokat, amely csak a településszintű adatokkal végezhető el relevánsan. Ezáltal lehetőség nyílt egy egységes komparatív közigazgatási keret létrehozására. Hozzávetőleg 3400 települést vontam be a kutatásba. Ebben kizárólag azon települések szerepelnek, amelyek mindkét időmetszetben ugyanolyan formában jelen voltak a hálózatban. Gondolok itt arra, hogy a két népszámlálás között számos település vonatkozásában történt változás. Voltak olyan települések, amelyek egyesültek egymással, voltak, akik szétváltak, vagy éppen névváltozáson estek át. Tehát a vizsgálatba bevont településekre vonatkozóan az 1941-es népszámlálási dokumentumokat felhasználva rögzítésre került valamennyi fő- és másodlagos változó, így konstruáltam meg a Magyar Fejlettségi Adatbázist (MFA).

Az 1910-es településszintű adatokat a Demeter Gábor és kutatócsoportja által megvalósított GISa Hungarorum Projekt³⁰ biztosította. A pénzügyi mutatóként szolgáló településadókat az első időmetszetre (1910) teljes egészében Szilágyi Zsolt Bolyai-ösztöndíjas kutatásából³¹ nyertem. Ezek után az 1941-es esztendő településszintű adatait kellett felkutatnom, rendszerezni és adatbázisba rögzíteni, majd szintetizálni. Ezáltal egyfajta tudástranszfer jött létre a három különálló kutatás között, így teremtve lehetőséget az eredmények komplexebb, árnyaltabb megvilágítására.

Az „MFA” adatbázis általános leírása

Az MFA (Magyar Fejlettségi Adatbázis) 3478 település adatait rögzíti az 1941-es esztendőre vonatkozóan. Az összes változóval és elemzési adatokkal együtt közel 65 000 nettó adatot és közel kétszer ennyi bruttó adatot tartalmaz. Az adatokat a *Microsoft Office Excel 365* szoftver segítségével összesítettem, és az adatbázist is ezzel konstruáltam meg.

A kutatás egyik fele, és egyben az adatbázis 1941-re fókuszál. Fontos megemlíteni, hogy a rögzített népszámlálási összeírások adatai – a pénzügyi mutató kivételével (1939, 1940) – valamennyi esetben a megjelölt esztendőben kerültek felvételre, így a mintaévek naptári évek szerinti felfogása, illetve alkalmazása minden esetben tartható kutatói álláspont.

Az MFA összeállításához az alábbi forrásokat használtam fel:

1. *1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint (1976) III. községi adatok 3. a 6 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint* – A 6 éves és idősebb lakosság száma került rögzítésre településenként. Továbbá az írni-olvasni nem tudók, és az írni-olvasni tudók számát is feljegyeztem. Elemzési szempontok miatt fontosnak tartottam az iskolai végzettség rögzítését községenként. Az 1941-es census alapján hat csoportra bontva bekerült az adatbázisba az általános iskola 4–5., 6–7. és 8., valamint a középiskola 2–3. és 4. osztálya, továbbá a főiskolát végzett lakosok száma is.

³⁰ Demeter Gábor, OTKA K111766: Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához, 1869–1910. Adatok elérhetőek az alábbi honlapon: www.gistory.hu

³¹ *Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában* c. kutatás az ÚNKP-17-4-III-DE-187 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával valósult meg.

2. 1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint (1976) III. községi adatok 1. a népesség megoszlása korcsoportok szerint, nemenként – A kötetből rögzítésre került a vizsgálatba bevont települések lélekszáma nemenkénti és korcsoportonkénti bontásban.

3. 1941. évi népszámlálás 5. lakóház- és lakásadatok községek szerint (1982) III. táblázatok 1. a lakóházak főbb adatai – Rögzítésre került településszinten a lakóházak száma és azok falazatának minősége négy csoportra bontva: beton, téglá; kő; vályog; fa és egyéb. A második és harmadik kategóriát pedig további két-két alcsoportra bontva rögzítettem: habarcsba, sárba; alapozással, alapozás nélkül.

4. Klinger András: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1969.* – Feljegyzésre került valamennyi település 10 évre visszamenő (1932–1941) évenkénti halálozási száma, amely alapján lehetőség nyílt megkonstruálni a vizsgálatba bevont települések nyers halálozási arányszámát 1941-re vonatkozóan.

5. *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzatok szerint* – Rögzítésre kerültek a községi jogállású települések pótdadó kivetésének alapját szolgáló állami adók: földadó; házadó; társulati adó; tantième adó.

6. Szőnyi Gyula: *Magyar városok statisztikai évkönyve, 5. kötet: A magyar városok háztartási viszonyai 1939-ben. Központi Statisztikai Hivatal, 1941.* – Rögzítésre kerültek a jogi értelemben vett városok adói. Gondolok itt a pótdadó kivetéséhez szükséges településadókra.

Korábban részleteztem a fejlettség megállapításához szükséges források tartalmi jelentőségét, azonban a kb. 3400 településhez rendelt főváltozókat és az elemzéshez felhasznált másodlagos változókat még nem ismertettem. Ezeket a változókat alább az eredeti, adatbázisban feltüntetett sorrendben közlöm, a kialakításukhoz felhasznált forrásokat pedig a fenti sorszámok alapján hivatkozom.

Főváltozók:

- 1, Írni-olvasni tudók aránya – (1)
- 2, Nyershalálozási arányszám – (4)
- 3, FHTT mint pénzügyi mutató – (5)

Elemzéshez felhasznált másodlagos változók:

- 1, Középfokú és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező lakosok aránya 1941 – (1)
- 2, Épületek falazatának minőség szerinti száma 1941 – (3)
- 3, A lakosság korcsoportokra való számszerűsített bontása nemenként 1941 – (2)
- 4, Települések lakosság száma 1941 – (2)

A főváltozókhoz jelentősebb magyarázatot nem fűznék, mivel ezt megtettem korábban. Viszont a másodlagos változókról még nem ejtettem szót. A másodlagos változók kiválasztása során az egyik tényező az adatok összefűzhetősége és elérhetősége volt, továbbá annak célja, hogy a HDI-változókon túl olyan fejlettségi, demográfiai változókat alakítsak ki, amelyek felhasználásával további összefüggésekre világíthatok rá, ezzel még árnyaltabb képet kaphatunk a 20. század első felére vonatkozó életminőségről, fejlettségről.

A fejlettségi rangsort és egyben a komplex mutatót adó változókból tisztán körvonalazódik, hogy különböző típusú adatokról van szó. Értelemszerűen a lakosság iskolázottságára vonatkozó adatok százalékos arányban vannak megadva, a nyershalálzási arányszám az 1000 főre jutó halottak számát jelöli, és a pénzügyi mutató pedig fő/Pengőben értendő. Annak érdekében, hogy ezen változók összhangba hozhatók legyenek – továbbá ne torzítsanak jelentős mértékben egyik irányba sem – a normalizálás műveletét³² kellett végrehajtanom a különböző értékek esetében, amely által már összeegyeztethetőek lettek a változók a rangsor kialakításához.

Az adatbázis szerkezetének és forrásainak ismertetése után szólni kell még az adatrögzítési eljárásról is. Az adatrögzítés alapját egyértelműen a települések nevei tették ki. Ez által beazonosíthatóvá és egyben összefűzhetővé váltak a különböző forrásokból kinyert rekordok.

Végül minden igyekezetem és a többszöri ellenőrzés ellenére is bizonyára találhatók olyan elütések, amelyek az adatrögzítés során keletkeztek, mint ahogy olyanok is előfordulhatnak, amelyek már az eredeti forrásban is hibásan kerültek feljegyzésre. Kijelenthető, hogy nincs adatbázis hiba nélkül, azonban ezen hibaérték mennyisége egészen bizonyosan csekély, s az egészet tekintve aligha módosíthatják e hibák a végső rangsort. Ezzel kapcsolatban idézem Ormos Mária más kontextusban elhangzott szavait: „*a múlt az idők mélyén valahogy úgy helyezkedik el, mint egy lezuhant és szilánkokra szakadt repülőgép roncsai [...]. Ezért a vizsgálódó szem eleve képtelen az egykori – feltételezett – egységet rekonstruálni. A történész valamit összeilleszt, valamit nem, és semmi garancia rá, hogy akár azt is jól állította volna össze, amit egyáltalán összeállított.*”³³ Noha ekkora bizalmatlanság nem fogalmazódott meg bennem az adatbázissal szemben, mégis úgy hiszem, érdemes fenntartani az előbbi nézőpontot. Tehát a rögzített adatok az eredeti adatoktól eltérhetnek, ennek két oka van: (1) az adatrögzítés során keletkezett hiba, (2) szándékos adatkorrekció. Ezért minimális hibaszázalék lehetőségét fenntartom, továbbá jelen munka csupán egy lehetséges módszertani megközelítés a fejlettségi vizsgálatok tekintetében.

Kitekintés

Úgy vélem, a vizsgálatom során megállapítható, hogy van relevanciája a további településfejlettségi kutatások történeti korokra való áthelyezésének. Gondolok itt elsősorban a 20. század gazdasági-politikai eseményeinek új szemszögből való megközelítésére. Továbbá úgy vélem, hogy indokolt lenne a határon túlra került területek fejlettségi vizsgálata is, amely által közelebb kerülhetünk az elcsatolt területek gazdasági folyamatainak az alakulásához. Mindezek tükrében egy egységes, 20. századra jól alkalmazható történeti fejlettségi módszertan kialakítását is fontosnak tartanám annak érdekében, hogy ezen vizsgálatok összevethetősége megoldott legyen. Végezetül pedig véleményem szerint elengedhetetlen (legalább hazai téren) egy konszenzus kialakítása a fejlettség, modernizáció, fejlődés történeti kontextusában.

³² Nemes Nagy 2009. 301–302.

³³ Ormos Mária 2003.

Az elkészült adatbázis alapján úgy vélem az adatvizualizáció és a statisztikai elemzési módszerek segítségével – gondolok itt többek között a regionális tudományok által kedvelt területi autokorrelációra és a térszerkezeti irányfüggésre – új megközelítésbe helyezhető Trianon középtávú hatása fejlettség vonatkozásában.

Tanulmányom zárásaként úgy vélem, a további vizsgálatok újabb és újabb gondolatokat, irányvonalakat szülve fognak továbbhaladni, és a hazai településállomány, illetve történeti fejlettségi vizsgálatok tekintetében újszerű eredményekkel fognak szolgálni, mely által újra előtérbe kerülhet ezen interdiszciplináris irányvonal.

Gergely Károly Bán

Territorial Differences in Hungary in the First Half of the 20th Century. A Methodological Model

The topic of the present methodological dissertation is the examination of Hungarian territorial differences in the context of modernization and development. In the background of my choice of topic lies the scientific importance of the issue, the growing domestic quantitative research and the illumination of the Trianon trauma from a new perspective (Demeter 2018, Szilágyi 2018).

I also consider this to be a novel approach, because it is a fact that June 4, 1920 significantly affected our country in all areas, but approaches have come to light (Tomka 2018) that already paint a more nuanced picture of Trianon and the subsequent economic downturn.

So I consider it justified to carry out an empirical research on a quantitative basis with the involvement of the settlement network. Thus, we can approach the relationship between development and Trianon from new perspectives. Writing of which, the 100th anniversary itself is another motivation.

Források

1920. évi népszámlálás 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Előszó.
1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint. III. községi adatok 3. a 6 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint. Bp., 1976.
1941. évi népszámlálás 2. demográfiai adatok községek szerint. III. községi adatok 1. a népesség megoszlása korcsoportok szerint, nemenként. Bp., 1976.
1941. évi népszámlálás 5. lakóház- és lakásadatok községek szerint. III. táblázatok 1. a lakóházak főbb adatai. Bp., 1982.
- Klinger András: A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Bp., 1969.
- Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1940. évi községi költségelőirányzatok szerint. Bp., 1943.
- Szőnyi Gyula: Magyar városok statisztikai évkönyve. 5. kötet. A magyar városok háztartási viszonyai 1939-ben. Bp., 1941.

Szakirodalom

- Andorka–Kulcsár 1975. Andorka Rudolf, Kulcsár Rózsa: Egy társadalmi jelzőszám-rendszer körvonalai (I.). In: Statisztikai Szemle, 53. (1975) 5. sz. 459–478.
- Crafts 1996. Nicholas F. R. Crafts: The Human Development Index: some Historical Comparisons. In: London School of Economics and Political Science (LSE) Working Papers in Economic History (1996) No. 33/96. 1–20.
- Crafts 2002. Nicholas F. R. Crafts: The Human Development Index, 1870–1999: Some Revised Estimates. In: European Review of Economic History, 6. (2002) No. 3. 395–405.
- Csité–Németh 2007. Csité András, Németh Nándor: Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. Bp., 2007. (Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 3.)
- Demeter–Szulovszky 2018. Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018.

- Demeter 2019. Demeter Gábor: Az 1938–1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében. In: *Pro Minoritate*, 2019. ősz. 35–68.
- Demeter–Bottlik–Karácsonyi 2019. Demeter Gábor, Bottlik Zsolt, Karácsonyi Dávid: Fantomhatárok nyomában a posztszovjet térségben. A regionális egyenlőtlenségek történeti gyökerei és kapcsolata a mai konfliktuszónákkal (1897–2010). Bp., 2019. (Történeti Térinformatikai Tanulmányok 10.)
- Faragó 2007. Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet. In: *Demográfia*, 50. (2007) 2–3. sz. 173–196.
- Farkas 2012. Farkas Máté Bence: A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. In: *Területi Statisztika*, 52. (2012) 3. sz. 230–249.
- Gál 1997. Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a bankbetétforgalom alapján 1910-ben. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. Szerk.: Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Debrecen, 1997. 50–65. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)
- Gál 2006. Gál Zoltán: „Aranykor után?” A pécsi bankrendszer története a két világháború közötti korszakban. In: *A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai*. Szerk.: Pilkhoffer Mónika, Vonyó József. Pécs, 2006. 235–280. (Tanulmányok Pécs történetéből 18.)
- Garami 2009. Garami Erika: A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. In: *Területi Statisztika*, 49. (2009) 3. sz. 280–298.
- Harcza 2015. Harcza István: A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései – kritikai értékelés és kutatási eredmények. In: *Statisztikai Szemle*, 93. (2015) 5. sz. 461–486.
- HDR 1990. United Nations Development Programme: *Human Development Report 1990*. New York–Oxford, 1990.
- Husz 2001. Husz Ildikó: Az emberi fejlődés indexe. In: *Szociológiai Szemle*, 11. (2001) 2. sz. 72–83.
- Husz 2002. Husz Ildikó: Regionális különbségek Magyarországon, kísérlet a területi különbségek bemutatására az emberi fejlődés indexe alapján. In: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Szerk.: Lengyel György. Bp., 2002. 23–34.

- Józan 2008. Józan Péter: A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. In: Statisztikai Szemle, 86. (2008) 10–11. sz. 949–969.
- Kulcsár 2009. Kulcsár Kálmán: A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság. In: Társadalomkutatás, 27. (2009) 4. sz. 375–400.
- Malatyinszki 2010. Malatyinszki Szilárd: A települések emberi erőforrásának mérése. In: Földrajzi Közlemények, 134. (2010) 1. sz. 45–58.
- Nemes Nagy–Jakobi 2003. Nemes Nagy József, Jakobi Ákos: A humán fejlettségi mutató (index) megyék közötti differenciáltsága 1999-ben. In: A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok. Szerk.: Fóti Klára. Bp., 2003. 24–28.
- Nemes Nagy 2009. Nemes Nagy József: Terek, helyek régiók. A regionális tudomány alapjai. Bp., 2009. (Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár)
- Noorbakhsh 1998. Farhad Noorbakhsh: A Modified Human Development Index. In: World Development, 26. (1998) No. 3. 517–528.
- Obádovics–Mokos–Kulcsár 2001. Obádovics Csilla, Mokos Béla, Kulcsár László: Vidéki térségek emberi erőforrás fejlettségének alakulása Magyarországon. In: A Falu, 16. (2001) 4. sz. 71–79.
- Ormos 2003. Ormos Mária: Van-e történelem? (Előadás, Mindentudás Egyeteme, 2003. 03. 10. <https://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/b%C3%B6lc%C3%A9szettudom%C3%A1ny/138-%C3%B6r%C3%A9nelemtudom%C3%A1nyok/6049-van-e-toertenelem.html>)
- Pénzes 2018. Péntes János: Fejlettségi különbségek és centrumperiféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 85–116.
- Rechnitzer–Smahó 2005. Rechnitzer János, Smahó Melinda: A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. Bp., 2005. (KTI Könyvek 5.)
- Szilágyi 2016. Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történelmi sajátosságai. In: Forrás, 48. (2016) 7–8. sz. 36–59.
- Szilágyi 2018. Szilágyi Zsolt: Az életminőség területi különbségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történelmi Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk.: Demeter Gábor, Szulovszky János. Bp.–Debrecen, 2018. 255–334.

- Tomka 2011. Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Bp., 2011.
- Wallerstein 1983. Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Bp., 1983.